

MARGINALIJE UZ NOVOPRONAĐENI NATPIS U STONU

JOSIP LUČIĆ

Historiografski pregled. Prije deset godina (1953) počasni konzervator u Stonu pok. Franjo Vlašić, pronašao je jednu ploču s natpisom i ornamentima (dvoprutasti pleter, križevi u kružnici). Ploča s natpisom privukla je odmah pažnju istraživača starina, povijesti umjetnosti, povijesti i arheologije. Od tog vremena direktno ili indirektno izrečeno je o njoj nekoliko različitih mišljenja. Nije se postigla suglasnost o čitanju natpisa, njegovom značenju, datiranju i sl. Da li izraz Michaelus iz natpisa označuje arhandela Mihajla ili Mihajla dukljanskog vladara XI st., da li natpis potječe iz V, X ili XI st.? Da li riječ romanus je vlastito ime Roman, ili označuje Rimljanina ili katolika? Što znači riječ »geco«, guštera ili biskupa ili Grka ili je to glagol seco? I niz drugih pitanja. Zbog čega ćemo najprije iznijeti historiografski prikaz dosadašnjih mišljenja o tom natpisu.

Prema izlaganju F. Vlašića ploča je bila nadvratnik koji »potiče sa tvrđavnih vrata, jer mu i širina od 70 cm. odgovara debljini gradskih zidina«. Natpis na ploči transliterirao je: MICHAELUS FORTITER SVPER GECO PACIFICO CVMS ROMANO. Izraz »geco« tumači kao gušter, zmaj. Michaelus mu označuje Mihajla zahumskog vladara »koji je prigrlio kršćansku vjeru sa svojim narodom«, a ne sv. Mihajla. U njegovom slobodnom prijevodu natpis bi glasio: Mihajlo hrabro nadvlada zloduha i primajući kršćansku vjeru izmirio se sa svim rimljanima, tj. pripadnicima rimske crkve.¹⁾

Za D. Popovića naprotiv Michaelus je sv. Mihajlo, geco je Graecus (Grk), cuom jednako je sa starolatinskim quom koji prelazi u cum, »s« je skraćeno socio, pa čitav natpis čita: MICHAELVS FORTITER SVPER GRECO PACIFICO CVOM S[OCIO] ROMANO, u značenju »Mihajlo snažno nad Grkom izmirenim sa svojim rimskim drugom (bdije)«. Datira ga između 425. do 450. god. n.e. kad

¹⁾ F. Vlašić, Bilješke uz tri stonska spomenika, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10, 1956, str. 96–97.

se istočni car Theodozije II izmirio sa Valentijanom III, zapadnim carem.²⁾

Lj. Karaman smatra da se radi o nadvratniku »s natpisom prilično nejasnim i još ne pročitanim na zadovoljavajući način«. Michaelus po njegovu mišljenju ne označuje sveca, jer je bez slova s (sanctus), nego vjerojatno kralja Mihajla.³⁾

C. Fisković upozorava da dosadašnje čitanje ne zadovoljava, jer se nije obratila pažnja na vodoravne crtice koje označuju kraćenja iznad prve, šeste i sedme riječi. Njegova je transliteracija Michaelvs fortiter svper gecō pacifico cv oms romano«, a natpis uvaživši kratice i zbijenost zadnje riječi treba u cjelini čitati ovako: MICHAELVS FORTITER SVPER GECO PACIFICO CVM OMNES ROMANOS. Pretpostavlja da se nadvratnik nalazio nad ulaznim vratima crkvice, jer je, kako ističe, uobičajeno da nadvratnik stoji na preromaničkim i romaničkim crkvenim vratima, a ne na ulazu nekadašnje utvrde, kako drži Vlašić. Slaže se da Michaelus ne označuje sv. Mihajla, nego kralja Mihajla.⁴⁾

Najopširnije se s natpisom pozabavio M. Vego. Najprije je u jednoj bilješci predložio čitanje »Michaelus fortiter super e(pis)co(po) pacifico nomis Romano«, u značenju »Neka Mihajlo (Arkandjel) hrabro štiti pokojnog glavarara (čuvara) biskupa imenom Romana«. Upozorava da navodna riječ gecō »jest korumpirana od riječi g a c h a, koja u srednjovjekovnoj latinštini označava č u v a r a, g l a v a r a«. Prema tome natpis bi bio »nov dokaz o postojanju stonskog biskupa Romana za koga istorija dosada nije imala spomena«. Dalje zaključuje da »natpis nije u vezi s imenom zetskog kralja Mihajla.«⁵⁾ Kasnije je tom natpisu posvetio posebnu raspravicu. Spomenik je detaljno opisao. Tvrdi da je »natpis očuvan u cijelosti«. Što se tiče ukrasa — križevi i dvoprutasti pleter — dopušta da se postanak ploče »može staviti u period IX — XII vijeka«. Ali mu se ipak »čini da je ploča s latinskim natpisom starija od kraja XI vijeka«. Ne slaže se da je ploča bila nad crkvenim ili gradskim vratima, nego se »ovdje radi o nadgrobnoj ploči«. Prema daljem zaključku natpis s ploče tumači »jedino kao nadgrobni epitaf«. Prihvata Fiskovićevu transliteraciju natpisa »Michaelus fortiter super gecō pacifico cu oms romano«, ali ne i njegovu lekciju. I Vego razrešuje kraticu cu kao cum, ali za oms predlaže čitanje omnibus. Takve abrevijature, po Vegovom

²⁾ D. Popović, Prilozi čitanju i razumevanju raznih starina, Beograd, 1957, 252—296.

³⁾ Lj. Karaman, O vremenu gradnje sv. Mihovila u Stonu, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske IX, 3, 1960, 81.

⁴⁾ C. Fisković, Romaničke freske u Stonu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, 1960, str. 34.

⁵⁾ M. Vego, Arheološko iskopavanje u Zavali, GMZ, Sarajevo NS XIV, 1959, arheologija, str. 194—195, bilj. 24.

zaključivanju, upotrebljavale su se od VIII — IX vijeka. Za riječ »geco« ponovo tvrdi da potječe od »gacha« = čuvar, glava, biskup i sl. Michaelus mu je sv. Mihajlo, a romano je biskup Roman. Učini-
 nišći ovakvu kombinaciju iznosi mišljenje da bi natpis u cijelosti
 trebalo čitati »(Sanctus) Michaelus fortiter (custodiat) (sepulchrum)
 super ge-co (gacha) pacifico cum omnibus (angelis et archangelis)
 Romano«, što bi u slobodnom prijevodu glasilo »Neka sveti Mihajlo
 hrabro čuva grob pokojnog poglavara Romana sa svim anđelima
 i arkandelima«. Da bi dokazao svoje mišljenje da se ovdje radi
 o nadgrobnom epitafu sa spomenom nekog biskupa Romana, a ne
 o spomenu kralja Mihajla, Vego vrši paleografsku analizu natpisa.
 Konstatira da se ovakvi oblici slova javljaju od VIII — X vijeka.
 Posebno upozorava na slovo A čiju upotrebu datira do IX st.,
 zatim na slovo G koje je isto kao na natpisu župana Godeslava
 (oko 780—800). Zbog toga došao je do uvjerenja »da je slovo G
 na Stonskoj ploči vrlo staro i da se u takvom obliku upotrebljavalo
 s posljednjom granicom do kraja X vijeka«. Slično tvrdi i za slovo
 T kojeg također povezuje sa natpisom župana Godeslava. Rezimi-
 rajući svoje dokaze: cu = cum da se upotrebljava do kraja
 XI st., a orns = omnibus od VIII do kraja X st., Vego zaključuje
 »da je naš natpis urezan u IX ili u X vijeku«. Grafemi A, G, T
 po njegovu mišljenju su najvažniji za datiranje natpisa upravo od
 IX — X vijeka. Iz toga slijede daljnji njegovi zaključci, da je u
 Stonu »bilo biskupsko i kneževo sjedište, glavni centar starog gra-
 da Stona i Zahumlja«, da se ne isključuje mogućnost da je i knez
 Mihajlo Višević saziđao jednu crkvicu stariju od današnje sv. Mi-
 hajla krajem IX ili u početku X vijeka, i to s istim titulom«. ⁶⁾

B. Gabričević, ne poznavajući posljednji Vegov rad o ovom
 pitanju, donio je originalno čitanje i tumačenje natpisa. ⁷⁾ Konstatira
 da je natpis »klesan gotovo uvijek dosljedno u grafijskom kon-
 ceptu rustične kapitale«. Upozorava da riječ GECO ne postoji uop-
 će u latinskom jeziku, nego je potkraj XVIII st. uzeta iz malajskog
 jezika i latinizirana je za potrebe zoološke nomenklature. (Ovom
 konstatacijom, po našem mišljenju, konačno je raščišćeno da za
 izraz ge-co treba tražiti drugačije čitanje). Gabričević misli da
 umjesto ge-co treba čitati SECO, s obrazloženjem da »ne baš vje-
 šti klesar nije u ovom slučaju uspio da izradi donju oblinu slova S,
 nego je mjesto nje povukao kosi zarez, tako da je stvarno izišao
 oblik sličan slovu G. Analogne pojave — doduše ne baš u tako
 drastičnoj mjeri — mogle bi se naći na natpisima iz starohrvatskog
 doba«. Iznosi i posebno tumačenje izraza MICHAELUS. Smatra da
 se ovdje radi o arhandelu Mihajlu. Odbacuje prigovor što nema

⁶⁾ M. Vego, Ranosrednjovjekovni latinski natpis iz Stona (revizija čita-
 nja), Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, 1961, str. 61—67.

⁷⁾ B. Gabričević, Novo čitanje natpisa iz Stona, VAHD, LX, 1958, str.
 93—97.

uz ovo ime atribut sanctus, jer »uz ime sv. Mihajla ne nalazi se pridjev »sanctus«, nego apozicija »archangelus«. Prihvaća upozorenje Fiskovićevo da poviše prve riječi u natpisu, tj. iznad riječi Michaelus, postoji znak kraćenja. Smatra da tu kraticu treba rješiti kao MICHAELUS ANGELUS odnosno ARCHANGELUS. Obrazlaže taj prijedlog time što tvrdi da se ime Mihajlo »u starokršćanskoj i srednjovjekovnoj epigrafici, a isto tako i u drugim srednjovjekovnim pisanim izvorima, uvijek javlja u svojoj (prema židovskom) izvornoj formi MICHAEL... deklinira se po trećoj deklinaciji. Ne možemo, dakle, Michaelus tretirati kao latinsko ime druge deklinacije«. Kraticu OMS razrješava kao omnes prema ROMANO(s) — što mu znači kršćanin, dok za kraticu CV predlaže čitanje que, a ne cum. Naime, po njegovu mišljenju cum »ne može doći u obzir zbog sintetičkih i sadržajnih zapreka«. Upozorava da je natpis koncipiran kao stih iz dva dvanaesterca, odnosno od dva akalektička jampska trimetra (s neeliminiranim hijatom u drugom stihu) pa bi ga, prema Gabričeviću, trebalo čitati: Archangelus Michaël fortiter super
seco pacificoque omnes Romanos.

a u prijevodu: (Ja) Arhanđeo Mihovil hrabro odozgor siječem i donosim mir svima Romanima. Takva metrika, po mišljenju Gabričevića, »karakteristična je za bizantinsku poeziju tog i kasnijeg razdoblja«. To bi mu bio i dokaz »da je bizantski upliv (vidljiv npr. u arhitekturi) u južnodalmatinskom području bio jači nego u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji«.

Résumé dosadašnjih mišljenja o pojedinim glavnim dijelovima natpisa bio bi:

ploča s natpisom bila je: nadvratnik sa tvrđavnih vratiju (Vlašić); nadvratnik nad ulaznim vratima crkvice (Fisković); nadgrobna ploča, odnosno nadgrobni epitaf (Vego); —

Michaelus jest: zahumski vladar (Vlašić); dukljanski kralj (Fisković, Karaman); sv. Mihajlo (Popović, Vego, Gabričević); —

cu = cuom (Popović); cum (Fisković, Vego); que (Gabričević); —

oms = omnes (Fisković, Gabričević); omnibus (Vego); —

romanus jest: katolik (Vlašić); odnosno kršćanin (Gabričević);

rimski car (Popović); vlastito ime (Vego); —

geco jest: gušter, zmaj (Vlašić); Grk (Popović); biskup (Vego);

seco (Gabričević); —

ploča s natpisom potječe: iz V st. (Popović); IX — X st. (Vego); iz XI st. (Karaman, Fisković); —

pacifico = izmiriti se (Vlašić, Popović); pokojni (Vego); donosim mir (Gabričević).

Pokušat ćemo na temelju nove analize natpisa složiti se ili ne s nekim pojedinostima iz navedenih mišljenja.

Conspectus generalis natpisa. Ploča na kojoj je natpis ukrašena je dvoprutastim pletrom položenim horizontalno. Na lijevom kraju pletera nalazi se križ oivičen krugom. Jedan križ

je u sredini oivičen plastičnom kružnicom. Takav je i onaj na desnom kraju. Lijevi i desni krajni križevi nisu u cijelosti sačuvani, nego su im donji krajevi otsječeni. Zbog toga ploča, po našem mišljenju, nije u cijelosti sačuvana. Dalo bi se prema tome zaključiti, da i natpis nije čitav, nego da mu nedostaje nastavak i svršetak. Slova su klesana u kapitali rustici i to dosta primitivno. Rustikalno klesanje u mnogočemu otežava datiranje i čitanje.

Transliteracija natpisa. Imam pred sobom fotokopije iz Priloga... br. 13 str. 63 i VAHD LX. Na prvi mah se dobija dojam da četvrta, peta, šesta i sedma riječ imaju iznad sebe nekakav znak, crticu što bi upućivalo na kraćenje. U tom slučaju transliteracija bi glasila »Michaelus fortiter super geco pacifico cu oms romano« što bi se moglo razriješiti »Michaelus fortiter super geco(s) (grecos) pacifico(s) om(m) om(ne)s romano(s)...«. Budući da je Gabričević dobro upozorio da ne možemo prihvatiti riječ »geco«, smatram da taj izraz treba čitati grecos. Uopće oko te riječi ima dosta nejasnoće što je i Gabričević upozorio. Da li je klesar počeo klesati izraz superavit ili supersum, pa se u posljednji čas predomislio, radirao kamen i počeo klesati drugo, nejasno je. Međutim jer nisu posve sigurni znakovi kraćenja iznad pete riječi, za sada prelazim preko spomenute lekcije. Navratit ću se na to pitanje kasnije. Fisković je upozorio na nedvojbene znakove kraćenja iznad šeste i sedme riječi, a to prihvaća i Vege i Gabričević. Sigurno je, kako vidim, da je oms uklesano sa jasno ureznom kraticom. Kratica iznad cu slabije se razabire. Meni se čini da i iznad riječi »geco« povrh slova co stoji znak kraćenja sličan kao iznad šeste riječi, riječi cu. Linijica kraćenja lijepo se razabire iznad ove riječi i na fotokopijama kod Vege i kod Gabričevića. Ako to što ja vidim na fotokopijama uistinu postoji i na originalu, onda bi predložio transliteraciju koju sam maloprije naveo. Ne bih se mogao odlučiti da geco pročitam kao seco, što veoma domišljato predlaže Gabričević, jer je slovo G čini mi se čitko napisano.

Lekcija natpisa. Prve tri riječi kao i peta ne predstavljaju poteškoću u čitanju. Izgleda da nisu kraćene i čitaju se onako kako su napisane. Fisković i Gabričević upozoravaju da zbilja postoji znak kraćenja iznad prve riječi. Meni se čini da su to samo oštećenja. Poteškoće nastaju kod četvrte, šeste i sedme riječi. Treba ih razriješiti.

»geco« linijica iznad co položena je malo ukoso, tako da je gornji desni kraj malo zadebljan. Linijica položena iznad riječi obično označuje da nedostaje slovo m ili n.⁸⁾ U našem slučaju umećanje nekog slova m ili n u izraz geco ne bi imalo smisla. Mislim da tu treba umetnuti slovo »r« i geco čitati kao g r e c o. Horizontalna ili malo koso položena crtica iznad slova može označavati

⁸⁾ A. Cappelli, Dizionario di abbreviature latine ed italiane, Milano, 1954, XXIV, — usp. još i L. Schiaparelli, Avviamento allo studio delle abbreviature latine nel medio evo, Firenze, 1926, str. 74.

i nedostatak slova r.⁹⁾ Posebno je interesantno upozoriti da koso položena crtica sa zadebljanjem na gornjem desnom vrhu, kao što je slučaj u ovom natpisu, označuje često puta da nedostaje, između ostalih slova, i slovo »r«.¹⁰⁾

Kratica cu = cum. U tome se slaže Vego sa Fiskovićem, pa se neću na tom zadržavati, jer se i ja slažem. Teško je i nesigurno u tom sklopu slova pročitati que.

Kratica oms = omnes. Da je oms uobičajena i redovita kratica za omnes, ne bi trebalo posebno dokazivati da Vego ne inzistira na oms = omnibus. Međutim, da je oms = omnes dokazuje Hulákovsky, Cappelli, Chassant i dr.¹¹⁾ U našim srednjovjekovnim dokumentima također je oms = omnes.¹²⁾ Oms kao kratica za omnibus tako je rijetka da upravo predstavlja izuzetak na koji bi trebalo posebno upozoravati. U našim epigrafskim spomenicima, kodeksima i notarskim knjigama oms kao kratica za omnibus gotovo se i ne nalazi. Naprotiv omnibus u ranom i kasnijem srednjem vijeku redovito se krati kao oib;¹³⁾ ili slično. Sufiks -bus redovito se krati tačkom i zarezom ili sličnim znakom.¹⁴⁾ Osim toga u capitali quadrati i capitali rustici sufiks -BUS krati se kao B.¹⁵⁾, a svega toga u našem natpisu nema. Prema tome pretpostavljam da se ispravno postupilo i postupa kad se oms razrešuje kao omnes, a ne kao omnibus.

Drugo je pitanje koje treba raščistiti jest da li ove kratice, odnosno ovakav način kraćenja: cu = cum, oms = omnes može

⁹⁾ Navest éu nekoliko primjera iz različitih stoljeća: sps, spu = spiritus (stari vijek), pt = propter (rani srednji) usp. kod P. Lehman, Lateinische Paläographie, 1925, str. 49, 57. Zatim adusus = adversus (u montekasinskqm pismu) usp. M. Prou, Manuel de Paléographie latine et française, Paris, 1910. Album pl. III. — Zatim: ap = aprilis (XIII st), beme = bonae memoriae (XI st.), glose = gloriose (XII st.), glam = gloriam, mia = miseria, spali = spirituali itd. usp. kod Cappelli, n. dj. str. XX, XXI, 18, 32, 148, 151, 158, 163 itd.

¹⁰⁾ Npr. clicus = clericus (XII st.) kod Cappelli, n. dj. 160, — ili npr. libe = libere, hedes = haeredes, Robti = Roberti itd. usp. A. Chassant, Dictionnaire des abréviations latines et françaises, Paris 1866, XLV.

¹¹⁾ J. Hulákovsky, Abbreviaturae vocabulorum, Prag 1852, str. 26 — Cappelli, n. dj. 226, — Chassant, n. dj. 64.

¹²⁾ Usp. V. Novak — P. Skok, Supetarski kartular, Zagreb, 1952, faksimili na fo 3, 6, 9, 15, 21, 22 itd., — V. Novak, Zadarski kartular samostana sv. Marije, Zagreb, 1955, faksimil 26 vo, 29 ro itd.

¹³⁾ V. Novak, Zadarski kartular... faksimil fo 17', 20, 32', 33 itd. cu oib; = cum omnibus, faksimil fo 17, omib; = omnibus na fo 13, 18' itd. — zatim V. Novak — P. Skok, Supetarski kartular, faksimil fo 5, 19 itd. — M. Prou, n. dj. pl. II, X. — Chassant, n. dj. 76.

¹⁴⁾ »b seguida da punto, apostrofo, due punti, due apostrofi, punto e virgola, lineeta ondulata a guisa da 3 o di S con posizioni sul rigo o in alto = bus«, L. Schiaparelli, n. dj. 76.

¹⁵⁾ P. Lehman, n. dj. 41.

utjecati na mogućnost tačnijeg datiranja natpisa. Moramo odgovoriti da ne može. Abrevijatura cu = cum javlja se tako reći kroz čitav srednji vijek, od ranog do kasnog razdoblja.¹⁶⁾ Ista je stvar i sa abrevijaturom oms = omnes.¹⁷⁾

Preostaje riječ »romanos«. Mislim da ovdje riječ nije uklesana do kraja, pa bi je trebalo čitati »romanos« kako predlažu Fisković i Gabričević.¹⁸⁾

Paleografska analiza nekih slova natpisa. Budući da nam abrevijature nisu mogle pomoći datiranju natpisa, pokušajmo to učiniti pomoću paleografije. Natpis je klesan, kao što je istaknuto, u capitali rustici. Izgled nekih slova vuče prividno na zaključak da bi natpis trebalo datirati u što ranije razdoblje. U capitali rustici, naime, nema uvijek tačno određene granice pojave i nestanka upotrebe i klesanja, odnosno pisanja nekih oblika slova. Nećemo analizirati sva slova, jer to nije potrebno, nego samo neka, karakteristična. Vego se poziva na slova A, G i T kao dokazom da natpis treba datirati upravo u IX — X st. Upozorit ću osim toga i na još neka karakteristična slova, koja će zahtijevati da se natpis datira u kasnije vrijeme.

Grafem A na ovom natpisu klesan je tako da je srednja horizontalna crta slomljena u obliku slova v, a na vrhu gdje se sastaju obje haste položena je horizontalna crta. Takav sličan grafem slova A, ali bez gornje crte javlja se i u »majuscula latina rozza ed elegante« u VI i VII st.¹⁹⁾ U »majuscula rustica« javlja se u V stoljeću.²⁰⁾ U ovakvom obliku sa gornjom crticom slovo A kako je uklesano na stonskom natpisu javlja se u VIII st.²¹⁾, odnosno krajem VIII st.²²⁾ i kasnijem stoljeću²³⁾, ali i u XI st.²⁴⁾ Iako je ovo slovo interesantno po svojoj formi, ipak po njemu ne bi mogli tačno datirati natpis.

Bolje uporište pružit će nam slovo G. To slovo ima s donje strane caudu koja stilom vuče prema uncijali. Međutim, nema

¹⁶⁾ Usp. J. Nagy, *Isprave iz doba narodne dinastije*, Zagreb, 1925. faksimili na tablama I — XV; — V. Novak - P. Skok, *Supetarski kartular*, faksimili fo 4, 6, 12, 13 itd. — isti, *Zadarski kartular... faksimili fo 9', 11', 12, 13' itd.* — Cappelli, n. dj. str. 55, — za XII st. faksimil isprave iz 1134, F. Šišić, *Povijest Hrvata*, Zagreb, 1925, str. 615 slika 257, — za XIV st. faksimil *Qualitera Šišić*, n. dj. str. 648 sl. 261 itd.

¹⁷⁾ Cappelli, n. dj. str. 26, — Hůlakovsky, n. dj. 26, — Chassant, n. dj. 64, — V. Novak, *Zadarski kartular... faksimil fo 26 vo, 29 ro itd.* — za XIII st. A. Chassant, *Paléographie des chartes et des manuscrits*, Paris 1862, faks. tabl. V i mnogi drugi.

¹⁸⁾ Ovakva slična objašnjenja dao sam u prikazu »Priloga... 13« u *Hist. Zbor. XVII.*

¹⁹⁾ A. Gloria, *Compendio delle lezioni teorico-pratiche di paleografia e diplomatica*, Padova, 1870, Tavole III.

²⁰⁾ A. Paoli, n. dj. Tav. IV.

²¹⁾ V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd, 1952, str. 188, sl. 52.

²²⁾ Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930, sl. 149.

²³⁾ Lj. Karaman, n. dj. II dio, tabla I, 2.

²⁴⁾ Usp. fragment natpisa župana Pristine, F. Šišić, n. dj. str. 652, sl. 264.

smjer uncijalnog stila, niti njegove ljepote. Vego ga ispravno povezuje s natpisom župana Godeslava. Samo moram upozoriti da se ime toga župana ne čita Godeslav, nego Godežav.²⁵⁾ Budući da crkva, na kojoj je taj natpis ne potječe iz IX st., kako se prije mislilo, nego iz XI st.²⁶⁾, otpada temeljni Vegov argumenat, da prema Godežavljevom natpisu treba datirati stonski natpis u IX st. Istovjetnost grafema G na stonskom natpisu sa ninskim natpisom župana Godežava, odlučna je indicija da se stonski natpis treba datirati u XI st. Osim toga upravo zbog Godežavljevog natpisa slovo G stonskog natpisa treba čitati kao G. Prihvatimo li da je slovo G iz stonskog natpisa u stvari slovo S, onda bi možda morali drugačije čitati slovo G u natpisu Godežava. Grafem T stonskog natpisa sličan je grafemu T iz Godežavljevog natpisa i natpisa župana Pristine iz XI st. Usput možemo nadodati da se takvo slovo T piše u kapitali još od V st.²⁷⁾ Pozivanje dakle Vegovo da grafemi A, G i T su karakteristični za IX—X st., nema podloge u upotrebi tih slova isključivo i samo do X st. Interesantno je i slovo R. Uklesano je tako da je kosi desni duktus kratak. Taj kratki duktus vuče na uncijalno pismo, ali nema njegove elegancije. Slično je uklesano na natpisu kod Šopota iz Branimirovog vremena²⁸⁾, zatim na sarkofagu Ivana Ravenjanina²⁹⁾, ali i u XI st. na fragmentu natpisa iz Koljana.³⁰⁾ Prema tome ni grafem R ne bi mogao biti smetnja datiranju stonskog natpisa u XI st. Osim toga Vego se poziva i na slovo M koje ima na krajevima zadebljanja u obliku trokuta. Vego tvrdi da se takvo slovo M upotrebljava u kasnoj antici i produžava na isti način u rani srednji vijek. Međutim, takva zadebljanja u obliku trokuta u slovu M (a i u slovima A, N i sl.), javljaju se već za Nerona i Flavijevaca³¹⁾, i vuku se u kapitali kroz srednji vijek.

Ovi dosad nabrojeni elementi upućuju da natpis treba datirati kasnije i to u XI st., a nikako u IX ili X st., kako predlaže Vego, niti u V st. kako želi D. Popović.

Tumačenje i značenje natpisa. Sporno je pitanje u dosadašnjim raspravama bilo: da li riječ Michaelus iz natpisa označuje arhanđela Mihajla ili dukljanskog vladara Mihajla. Pristaše mišljenja da se radi o vladaru Mihajlu, a ne sv. Mihajlu, ističu da se ispred Michaelus ne nalazi uobičajeni atribut sanctus. Međutim, Gabričević je u diskusiji unio nov momenat. Tvrdi, kao što smo vidjeli, da se ovdje radi o sv. Mihajlu. Nije potrebno da postoji atribut sanctus, jer se, ističe on, sv. Mihajlo titulira kao

²⁵⁾ Enciklopedija Jugoslavije 3, sub voce: Godežav.

²⁶⁾ Lj. Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb, 1952, str. 19—20.

²⁷⁾ M. Prou, Recueil de fac-similes d'écritures du Ve au XVIIe s., Paris, 1904, pl. I.

²⁸⁾ F. Šišić, Povijest Hrvata (red. J. Šidak), Zagreb, 1962, str. 113.

²⁹⁾ F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb, 1914, 124—125.

³⁰⁾ F. Šišić, Povijest Hrvata, Zagreb, 1925, str. 655, sl. 266.

³¹⁾ R. Cagnat, Cours d'Épigraphie latine, Paris, 1914, table VIII i IX.

archangelus. Osim toga, upozorava dalje, Mihajlo se piše u srednjovjekovnim natpisima i ispravama kao Michael, -is, a ne kao Michaelus, -i. Prolistao sam sve dostupne crkvene i druge enciklopedije i rječnike klasičnog i srednjovjekovnog latineta koji su mi bili dostupni u Sveuč. knjižnici u Zagrebu. Prolistao sam također indekse »Documenta...« Račkog, »Codex diplomaticus« I. Kukuljevića, prve sveske »Codex diplomaticus« Smičiklasa i druge srednjovjekovne tekstove, zatim tiskane notarske knjige dalmatinskih arhiva i sl. Moram priznati da se svuda nalazi izraz Michael, -is. U tome Gabričević ima pravo. Našao sam, doduše, u jednom kasnijem dokumentu i izraz Michaelus, -i (dva puta), ali u genitivu »domini Marci Michaeli«. ³²⁾ Međutim, usprkos dobroj i solidnoj argumentaciji Gabričevića, da se u stonskom natpisu radi o arhandelu Mihajlu, ipak mi se takvo čitanje ne čini još potpuno prihvatljivim. Naime, razriješiti izraz Michaelus kao Michael archangelus, bio bi jedinstven slučaj, koliko mi je poznato, da se archangelus krati kao us. Osim toga smatram da bi Gabričevo tumačenje i čitanje bilo prihvatljivije, kad bi on mogao još jednim primjerom dokazati potrebu takvog čitanja. Potrebno je naći još koji slučaj da je Michaelus = Michael archangelus i da se riječ angelus (archangelus) krati kao us. Dok se to ne dokaže daljim komparativnim materijalom, moguće su i drugačije kombinacije. Postoji u dokumentima, istina je, vrlo, vrlo rijetko i izraz Michaelus. To priznaje i Gabričević. Dokle god postoji i takav oblik imena za Michael, bez obzira što takav oblik tog imena može biti i jest anomalija, dužnost je ustrajati u čitanju onako kako je uklesano, tj. MICHAELUS. ³³⁾ Kako sam natpis datirao u XI st. nema zapreke da

³²⁾ Smičiklas, Codex diplomaticus VI, 634–635.

³³⁾ Da se ne bi meni prigovorilo da sâm ne nudim dovoljno dokaza da se u našim dokumentima javlja i izraz MICHAELUS, slobodan sam podvrći reviziji jedan poznati natpis iz hrvatske povijesti. Uzeo sam fotokopiju natpisa o hrvatskoj kraljici Jeleni (F. Bulić, VHAD, NS V (1901) str. 212 i 213, i kod Šišić, Priručnik izvora..., str. 126). Tamo se spominje hrvatski kralj Mihajlo. Naime u drugoj crti natpisa piše da je Jelena bila »UX(O)R MICHAELI REGI MATERQ(ue) STEFANI R(EG)(is)«. Tako ovaj dio retka čitaju svi dalje od Bulića i Šišića do A. Jadrijevića (VAHD, LX, 1958, str. 88). U ovoj crti natpisa iznenadilo me j zašto postoji najprije dativ posesivni »uxor Michaeli regi« a do njega genitiv posesivni »materque Stefani regis«. Jedan i drugi posesivni oblik povezani su sa veznikom que koji veže riječi u jednu cjelinu. Po mojem mišljenju nema ovdje gramatičkog opravdanja da posesivni dativ stoji uz posesivni genitiv povezan sa que, niti je to u duhu latinskog jezika. U oba slučaja treba da stoji posesivni genitiv »Michaeli regis... Stefani regis«. Pogledao sam dobro fotokopiju i moram konstatirati da se ne vidi uklesano slovo I u riječi REGI. Na mjestu gdje se tu obično čita slovo I ploča je slomljena. Jedino se lijepo i tačno vide slova REG. Zašto baš tu mora biti slovo I? Pogledao sam bolje to navodno slovo I i konstatiram da tu stoji nekakva tačka (slična kao kod materque), koja može biti i nepotpuna crtica. bilo da je tu tačka ili samo crtica, to je znak da se tu krati neki sufiks. U ovom slučaju mogao bi to biti sufiks -is.

bi se Michaelus iz tog natpisa mogao identificirati sa dukljanskim vladarom Mihajlom iz XI st. kako to dopuštaju i Fisković i Karaman.

Kada sam datirao natpis i pokušao označiti u kojem se subjektu u njemu radi, potrebno je dati objašnjenje o drugim nekim izrazima. Riječi fortiter, super, pacifico, cum, omnes ne bi predstavljale poteškoću. Poteškoća izvire kako će se protumačiti »greco« i »romanos«. Romanus kod Du Cangea označuje, između ostalog, i katolika.³⁴⁾ »Graecus« može označavati kršćanina ili poganina.³⁵⁾ Osim toga označuje onoga koji nije Latin.³⁶⁾ Neki put označuje pripadnika pravoslavne crkve, npr. Graeci u poznatoj buli »Unam sanctam« pape Bonifacija VIII. U našim dokumentima koji obrađuju naše prilike »Romanus« može označavati ostatke Romana u Dalmaciji, odnosno stanovnike dalmatinskih gradova³⁷⁾, dok izraz »graecus« obično znači pripadnika bizantske države.³⁸⁾ Mogli bismo prihvatiti da postoji neka veza između »romanus« i »grecus« u ovom stonskom natpisu, bilo ako suprostavljamo Romanus — Grecus kao katolik — poganin, ili katolik — pravoslavac, ili romanus kao stanovnika dalmatinskih gradova, nasuprot grecus pripadnika bizantske države. Budući da izraz »romanos« u stonskom natpisu mora tako glasiti zbog »omnes«, tada mora i »g(r)ecos« biti u množini, a dosljedno tome i pacificos. Ne treba posebno isticati da ovakvu kombinaciju morao bi potvrditi i sam natpis. Ako prihvatimo da riječ »geco« u stvari je uklesana sa kraćenicom kao geco, onda tu ne bi bilo poteškoće pročitati »grecos«. Neki trag kraćenja, barem se tako meni čini, razabire se i iznad sloga co u riječi

Čitam dakle taj redak »UXOR MICHAELI REGIS MATERQUE STEFANI REGIS«. U ovakvom čitanju imamo dva puta genitiv posesivni vezan veznikom que, što je gramatički opravdano. Ako se dosada svi slažu da zadnje dvije riječi ove crte ovog natpisa se čitaju kao STEFANI REGIS, onda je razumljivo da čitamo i MICHAELI REGIS. Zašto bi jedanput REG bilo REGI, a drugi put REGIS? U ovakvom prijedlogu čitanja MICHAELI REGIS, Michaeli bi bio genitiv od Michaelus. Ako bi se prihvatilo ovakvo čitanje tog retka natpisa o kraljici Jeleni i ako se taj prijedlog može potvrditi uvidom u originalnu ploču natpisa kraljice Jelene, onda bi ovo mogao biti epigrafski dokaz postojanja izraza MICHAELUS.

³⁴⁾ »Romanus = Romani olim dicti, qui alias Christiani, vel etiam Catholici«, Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis VII, str. 210.

³⁵⁾ Du Cange, n. dj. sub Graecus. Kao izraz za poganina nalazi se i kod A. Blaise, Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens, Paris, 1954, str. 379 »Graecus, -i« = païen (L'hélenisme designant le paganisme).

³⁶⁾ »Graikoi« = »... etiam quod Romanos sesse appellari velle Graecos indignarentur vel etiam ut ab iis discernerentur Graecorum nomen sensim inductum a Latinis« Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, 1688, kolona 263.

³⁷⁾ F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam, Zagreb, 1873, str. 270, 278, 401, 426 i sl.

³⁸⁾ Rački, Documenta... 11 i d., — T. Arcidiaconus, Hist. salonitana, 48 i d. — Letopis popa Dukljanina (ed. Šišić), 310, 336 i d.

pacifico (pacífico), pa bi se i ona mogla pročitati kao »pacificos« pogotovo zbog veze sa grecos. Predložio bih stoga lekciju onu koju sam već prije nabacio »MICHAELUS FORTITER SUPER GRECOS PACIFICOS CUM OMNES ROMANOS...« s time što mogu postojati i druge kombinacije. Smisao ovakve lekcije vidim u tumačenju da će Mihajlo štititi katolike, budući da su pravoslavci (Grci) pacifirani. U ovakvom tumačenju natpisa mogla bi se iznijeti, možda jedna presmiona pretpostavka, da se ovdje radi o nekoj vrsti kraljeve zavjernice dane papi, ili njegovom predstavniku u korist katolika, a izdana je prilikom krunisanja. Mogla je biti uklesana bilo nad vratima crkve ili na nekom drugom spomeniku koji je vjerojatno bio vezan uz takav svečan čin ili podignut zbog takvog čina.

NOTES MARGINALES A PROPOS DE LA DECOUVERTE D'UNE
INSCRIPTION A STON

JOSIP LUCIĆ

C'est en 1953 qu'on découvrit une inscription en pierre à Ston. Il en fut question dans les »Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji« (Suppléments à l'histoire de l'art en Dalmatie), No 10 (pages 96-97), No 12 (p. 34), No 13 (p. 61-77), et, dernièrement, dans le »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku« (Bulletin d'archéologie et d'histoire dalmates) (LX, p. 93-97). L'auteur est d'avis que l'inscription n'a pas été complètement gravée et, d'après l'analyse paléographique, il la date du XIe. s. Il propose de lire »MICHAELUS FORTITER SUPER GRECOS PACIFICOS CUM OMNES ROMANOS...«, car il pense qu'il faut s'en tenir à la testure du nom Michaelus, quoique la forme Michael, -is soit plus régulière. D'après lui, il est probable que le nom de Michaelus se rapporte au Roi de Duklja- Michel, ce qui est d'ailleurs aussi la supposition de C. Fisković et de Lj. Karaman.